

1. KAPITOLA

NOVÉ ZAMYŠLENÍ NAD MATERIÁLNÍM A EKONOMICKÝM ŽIVOTEM

Na rozsáhlé a odvážné dílo *Materiální civilizace, ekonomika a kapitalismus* jsem začal pomýšlet už před lety v roce 1950. To téma mi tenkrát navrhl nebo spíše přátelsky vnutil Lucien Febvre, který právě začínal s obecně historickou edicí *Destins du Monde – Osudy světa*, jejíž nesnadné řízení jsem na sebe vzal po jeho smrti v roce 1956. Lucien Febvre sám zamýšlel napsat knihu *Pensées et croyances d'Occident, du XVe au XVIIe siècle*, která měla mou knihu provázet a doplňovat, být jejím protějškem, jenž bohužel už nikdy nevyjde a o který má kniha jednu provždy přišla.

I když jsem dílo zhruba omezil na ekonomickou oblast, vyneslo mi mnoho problémů vzhledem k obrovskému rozsahu pramenů, jež bylo třeba zpracovat, vzhledem ke kontroverzím, které vyvolává jeho námět – ekonomika sama o sobě samozřejmě neexistuje – i vzhledem k obtížím donekonečna vznikajícím neustálým vývojem historiografie, protože ta do sebe chtíc nechtíc nezbytně, i když dosti pomalu pojímá výsledky ostatních humanitních věd. S touto rok od roku se měnící a rodící historiografií držíme krok jen v běhu, staví na hlavu naši běžnou práci a nutí nás přizpůsobovat se stůj co stůj stále novým požadavkům a podnětům. Já osobně tomuto vábení nasloučám až příliš rád. A léta ubíhají. Člověk ztrácí naději, že dospěje k cíli. Nakonec jsem dějinám *Středomoří* zasvětil pětadvacet let a *Materiální civilizaci* téměř dvacet let. Bezpochyby to bylo příliš mnoho.

Studium takzvaných hospodářských dějin, které je teprve ve stadiu zrodu, naráží na předsudky: není to žádná vznešená historie. Vznešená historie je loď, jakou hodlal vystavět Lucien Febvre: nikoliv Jakob Fugger, nýbrž Martin Luther a François Rabelais. Ať jsou však hospodářské dějiny vznešené, nevznešené nebo méně vznešené než nějaké jiné, nesou s sebou všechny problémy vlastní našemu řemeslu: jde o celé lidské dějiny viděné z určitého pohledu. Jsou to dějiny těch, koho považujeme za významné aktéry, jako Jacques Cœur nebo John Law; dějiny velkých událostí, dějiny konjunktury i krizí, a zároveň i dějiny mas a struktur, pozvolna se vyvíjejících v rámci dlouhého trvání (*longue durée*). A právě v tom tkví háček, protože jde-li o čtyři století a o celý svět, jak celou tu sumu faktů a výkladů uspořádat? Bylo třeba si vybírat. Já jsem si vybral dlouhodobé stavy hluboké rovnováhy a nerovnováhy. V předindustriálním hospodářství totiž považuji za prvořadou koexistenci dosud strnulé, setrvačně fungující a těžkopádné primitivní ekonomiky se sice omezenými a méně početnými, ale živými a mocnými projevy moderního růstu. Na jedné straně tu byli venkované žijící ve svých vesnicích prakticky nezávisle a soběstačně; na straně druhé tržní ekonomika a rozvíjející se kapitalismus, které se šířily, pozvolna vyráběly a předznamenávaly už svět, v jakém nyní žijeme. Vidíme tedy přinejmenším dva světy, dva různorodé způsoby života, jejichž existence se však vysvětlují navzájem.

Chtěl jsem začít onou setrvačností, historií na první pohled nejasnou, kterou si lidé, jejichž úloha je v tomto případě spíše pasivní než aktivní, jasně neuvědomují. To se pokouším vysvětlit v prvním svazku svého díla, který jsem při jeho prvním vydání v roce 1967 hodlal nazvat *Le Possible et Impossible: les hommes face à leur vie quotidienne – Možné a nemožné: lidé tvář v tvář každodennosti*, ale později jsem název změnil na *Les Structures du quotidien – Struktury každodennosti*. Ale co záleží na názvu! Předmět bádání je co možná nejjasnější, i když se poz-

ději mělo ukázat, jak je toto hledání náhodné, plné mezer, pastí a možných nedorozumění. Nejasná jsou totiž všechna klíčová slova – nevědomí, každodennost, struktury, hloubka – sama o sobě. Navíc v daném případě nemůže jít o nevědomí psychoanalytické, i když i o ně tu jde a i když se zde možná projevuje kolektivní nevědomí, jehož existencí se tolik zabýval Karl Gustav Jung. Do tohoto velkého tématu se však málokdo pouští naplno. Na svého dějepisce teprve čeká.

Já osobně jsem se držel konkrétních kritérií. Vycházel jsem z každodennosti, z toho, co nás životem provází, aniž si to uvědomujeme: ze zvyku (nebo spíše rutiny), z tisíců gest, která se objevují a mizí sama od sebe, o nichž nikdo z nás nerozhoduje a k nimž ve skutečnosti dochází mimo naše plné vědomí. Domnívám se, že lidstvo je více než z poloviny v zajetí každodennosti. Nesčetná zděděná gesta, nahromaděná bez ladu a skladu a donekonečna předávaná až k nám, nám pomáhají žít, ovlivňují nás a rozhodují za nás po celou naši existenci. Jsou to podněty, popudy, vzory, povinnosti či způsoby jednání, které někdy – a to častěji, než bychom mysleli – pocházejí z dávných dob. Prastará, a přitom stále živá minulost ústí do současnosti podobně, jako Amazonka valí svůj kalný proud do Atlantického oceánu.

To všechno jsem se snažil zachytit zdánlivě příhodným, ale stejně jako všechna slova s příliš širokým významem nepřesným pojmem *materiální život*. Je to samozřejmě pouze jedna část aktivního života lidí, kteří jsou v zásadě stejně tak vynálezci jako rutiněři. Opakuji však, že zpočátku jsem se o upřesnění mezi nebo povahy tohoto spíše trpného než činného života nestaral. Chtěl jsem pouze vidět a ukázat tuto stránku dějin průměrného žití, ponořit se do ní a blíže se s ní seznámit.

Teprve potom nastane čas z ní vyjít. Z takového podmořského lovu jsem nabyl hlubokého a bezprostředního dojmu, že se pohybujeme ve velice starobylých vodách uprostřed dějin, které jsou jaksi bezvěké, které nacházíme před dvěma třemi sty lety stejně jako před tisíciletím a které je nám ještě dnes někdy dáno na okamžik zahlédnout na vlastní oči. Materiální život,

jak jej chápu já, je to, co lidstvo během svých předcházejících dějin pojalo hluboko do svého vlastního života, přímo do útrob lidí, pro něž se tyto někdejší zkušenosti či intoxikace staly nezbytností každodenního života, všedností. A nikdo si jich pozorněji nevšímá.

II

To je ústřední myšlenka mé první knihy; jejím cílem je ohledání terénu. Její kapitoly už ve svých názvech představují nejasné síly, které ovlivňují veškerý materiální život a jeho vývoj, a tím zároveň i veškeré lidské dějiny.

Kapitola první: *Počet lidí*. Člověka, stejně jako všechny ostatní živé bytosti, nutí určitá, v pravém slova smyslu biologická síla, aby se rozmnožoval; Georges Lefebvre to nazýval „jarním tropismem“. Jsou však i jiné tropismy a jiné určující síly. Neustále se měnící lidská matérie řídí značnou část osudů lidských skupin, aniž si to jednotlivci uvědomují. Lidské skupiny jsou totiž za určitých obecných podmínek buď příliš početné, nebo málo početné; demografické mechanismy tíhnou k vyváženosti, ale té bývá dosaženo jen málokdy. Počet lidí v Evropě od roku 1450 rychle stoupal, neboť bylo třeba a bylo možné kompenzovat ohromné ztráty, k nimž došlo za epidemie černé smrti v předcházejícím století. Až do dalšího úbytku obyvatelstva přibývalo. Střídavé přibývání a ubývání obyvatelstva, s nímž jako by historikové předem počítali, vykazuje určité tendence, určitá pravidla dlouhého trvání, která působila až do 18. století. Teprve v 18. století padly hranice nemožného a došlo k překročení doposud nepřekonatelné meze. Od té doby se počet lidí neustále zvyšuje, už nedochází ani k zastavení ani zvrácení tohoto vývoje. Může k takovému zvrátu dojít v budoucnu?

Až do 18. století se vývoj obyvatelstva v každém případě pohybuje prakticky v neměnném uzavřeném kruhu. Jakmile dosáhne obvodu, dochází téměř okamžitě ke smrštění zpět ke

středu. Způsobů a příležitostí k obnovení rovnováhy je dost a dost: nedostatek, bída, hladomor, tvrdé podmínky každodenního života, války a především celá řada nemocí. I dnes se ještě vyskytují, ale dříve bývaly apokalyptickou pohromou: pravidelně propukající epidemie moru, který z Evropy vymizel až v 18. století; tyfus, který s přicházející zimou zastavil Napoleonova vojska v Rusku; endemický břišní tyfus a právě neštovice; tuberkulóza, která se nejprve objevila na venkově a v 19. století zaplavila města a stala se typickou chorobou období romantismu; a konečně pohlavní choroby, zejména syfilis, která se znovu objevuje nebo spíše masově propuká díky mikrobiologickým kombinacím po objevení Ameriky. O zbytek se postaral nedostatek hygieny a nekvalitní pitná voda.

Jak by mohl člověk, od narození málo odolný, uniknout všem těmto nástrahám? Dětská úmrtnost byla obrovská, podobně jako nedávno nebo ještě dnes v některých rozvojových zemích; zdravotní stav byl tudíž obecně neutěšený. Počínaje 16. stoletím máme k dispozici stovky pitevních nálezů. Jsou ohromující. Nad popisy deformací, poškození těla a kůže či abnormálního výskytu parazitů v plicích a vnitřnostech by dnešní lékař žasl. Až do nedávných dob tedy lidským dějinám neúprosně vládla nezdravá biologická realita. Na tu nesmíme zapomínat, až si budeme klást otázku: Kolik lidí tenkrát žilo? Čím strádali? Mohli své utrpení nějak odvrátit?

* * *

V následujících kapitolách se zabývám otázkami jako: Co lidé jedli? Co pili? Jak se oblékali? Jak bydleli? Jsou to nemístné otázky, které vyžadují téměř objevitelské hledání, protože, jak víte, v tradičních dějepisných knihách lidé nejedí ani nepijí. Přesto se už dávno správně říkalo: „*Der Mensch ist was er ißt*“ – „člověk je to, co jí“, i když v němčině možná šlo zejména o potěšení ze slovní hříčky. Přesto si nemyslím, že bychom objevení nejrůznějších potravin, cukru, kávy, čaje či alkoholu měli považovat za pouhou anekdotickou záležitost. Ve skutečnosti se

vždy jednalo o nekonečné a mocné dějinné proudy. Ani význam obilovin, převládajících v někdejší výživě, nelze v žádném případě nikdy dost docenit. Obilí, rýže a kukuřice jsou výsledkem pradávného výběru a nesčetných pokusů, které se vlivem po staletí probíhajících „odchylek“ (jak říká Pierre Gourou, největší z francouzských geografů) staly civilizační volbou. Obilí, které vyčerpává půdu a vyžaduje, aby se nechávala pravidelně odpočinout, předpokládá a umožňuje chov dobytka: lze si vůbec představit dějiny Evropy bez domácích zvířat, bez pluhů, spřežení a povozů? Rýže pochází z jakéhosi zahradničení, z intenzivní kultury, kde člověk neponechává místo zvířatům. Kukuřice se určitě z každodenních potravin získává nejpohodlněji, nejsnadněji: ponechává člověku volný čas, proto mohli rolníci robotovat a vznikly ohromné indiánské stavby. Nevyužitou pracovní sílu zkonfiskovala společnost. A mohli bychom diskutovat i o denních dávkách a jejich výživné hodnotě, o nedostatku a změnách ve stravování v průběhu věků. Nejsou to snad témata stejně fascinující jako osudy říše Karla V. nebo pomíjivá a sporná nádhera toho, čemu se říká francouzský primát za doby Ludvíka XIV.? A zároveň lze z těchto témat vyvodit vážné důsledky: což dějiny nejstarších drog, jako jsou alkohol a tabák, a rychlost, s jakou zejména tabák dobyl celý svět, nebyly varováním před dnešními, mnohem nebezpečnějšími drogami?

K podobným zjištěním vede i zkoumání *techniky*. Její úžasné dějiny úzce souvisejí s lidskou prací a s velmi pomalým pokrokem v každodenním boji lidí s okolním prostředím i mezi sebou navzájem. Prudké vypětí i trpělivá, monotónní námaha při zpracovávání kamene, kousku dřeva nebo železa v nástroj či zbraň – to všechno je odjakživa technika. Což to není činnost zcela přízemní, svou podstatou konzervativní, *mění se jen velmi pomalu*, činnost, kterou věda (což je její pozdější nadstavba) pokrývá jen zvolna, pokud vůbec? Velké hospodářské soustředění vyžaduje soustředění technických prostředků a rozvoj technologií: viz např. benátský arzenál v 15. století, Holandsko v 17. století nebo Anglii v 18. století. A věda, i když

teprve v plenkách, u toho pokaždé byla, byť i přivedena násilím.

Technické znalosti a jednotlivé prvky vědy se odjakživa směňují, cestují, šíří se světem. Špatně se však šíří seskupení technických dovedností jako celek: např. zavěšení kormidla na zadním vaz u kombinaci s kostrou lodi s klinkrovou obšivkou, s děly na palubě a uměním plavby na širém moři – a stejně tak kapitalismus jako souhrn dovedností, postupů, návyků a výkonnosti. Vedla k převaze Evropy znalost plavby po širém moři nebo kapitalismus, už jen tím, že se jinde jakožto celek nerozšířily?

Nejspíš se budete ptát, proč jsem dvě poslední kapitoly věnoval penězům a městům. Je pravda, že jsem tím nechtěl zatěžovat následující svazek, ale to by samozřejmě samo o sobě jako důvod nestačilo. Ve skutečnosti jde o to, že peníze a města patří jak k pradávne každodennosti, tak k nejnovější modernosti. Peníze jsou velice starý vynález, označují-li tak jakýkoli prostředek urychlující směnu. A bez směny neexistuje žádná společnost. Města existují od prehistorických dob. Jsou to odvěké struktury nejběžnějšího života. Jsou však zároveň i převodovým systémem schopným přizpůsobit se změnám nebo jim značně napomáhat. Dalo by se říci, že města i peníze vedly ke vzniku modernosti, ale také naopak – podle George Gurvitchovi drahého pravidla obousměrnosti – že modernosti, masovému vývoji životního způsobu, vděčíme za rozvoj peněžního hospodářství a za rostoucí tyranii měst. Města a peníze jsou zároveň hybnou silou i indikátorem; vyvolávají a ohlašují změnu, jsou však také jejím důsledkem.

III

Ohromnou oblast všeho navyklého, rutinního, toho, o čem se v dějinách nemluví, tedy není snadné vymezit. Zvyk vlastně zasahuje veškerý lidský život, šíří se jím, podobně jako večerní stín pohlcuje krajinu. Tento stín, tento nedostatek paměti

a jasnozřivosti však připouští i existenci některých méně jasných nebo naopak jasnějších oblastí. Bylo by dobré vymezit hranici mezi stínem a světlem, mezi rutinou a vědomým rozhodnutím. Jakmile bychom ji jednou poznali, dokázali bychom rozlišit, co je napravo a co nalevo od pozorovatele, nebo lépe řečeno co je pod ním a co nad ním.

Jen si představte, jak nesmírnou a mnohonásobnou osnovu podobnou mračnu bodů tvoří v daném kraji všechny základní trhy, přičemž často představují jen nevalný odbyt. Těmito nespočetnými vyústěními začíná to, co nazýváme směnné hospodářství, rozprostírající se mezi obrovskou oblastí produkce a rovněž obrovskou oblastí spotřeby. V letech 1400 až 1800 jde ještě o velmi nedokonalé směnné hospodářství. Jeho počátky sice sahají do šerého dávnověku, ale nedaří se mu spojovat veškerou produkci s veškerou spotřebou; ohromná část produkce totiž vlivem samozásobení zůstává v rodině nebo vesnici a do tržního oběhu se vůbec nedostává.

I když vezmeme tuto nedokonalost náležitě v úvahu, *tržní hospodářství* je na postupu; už spojuje městečka a města natolik, že začíná ovlivňovat produkci a usměrňovat a ovládat spotřebu. Jistě to potrvá ještě staletí, ale už začíná tvořit spojení mezi oběma těmito světy – produkcí, jíž vše vzniká, a spotřebou, jíž vše zaniká; hybnou sílu, oblast úzkou, ale plnou života, odkud vycházejí podněty, živé síly, novinky, iniciativy, uvědomění, růst a dokonce i pokrok. Líbí se mi poznámka Carla Brinkmanna (i když s ní tak úplně nesouhlasím), podle níž lze hospodářské dějiny shrnout na dějiny tržního hospodářství od jeho počátků po případný konec.

Proto jsem se důkladně zabýval základními trhy ve svém okolí. Vyznačují hranici, nejnižší mez ekonomiky. Vše, co zůstává mimo trh, má pouze užitnou hodnotu, vše, co projde jeho úzkou brankou, nabývá směnné hodnoty. Podle toho, zda se jedinec jako „činitel“ nachází na jedné nebo druhé straně základního trhu, je nebo není účastníkem směny, toho, co nazývám *ekonomický život* jako protiklad *života materiálního*; a také abych to odlišil od kapitalismu – ale k tomu dojdou později.

Podomní řemeslník, který od městečka k městečku nabízí své skromné služby vypletače židlí nebo kominíka, patří k tržnímu světu, i když je nevalným spotřebitelem; svůj denní chléb totiž hledá právě v tomto světě. Pokud si uchoval pouta s rodným krajem a v době žní nebo vinobraní se vrací do vsi a znovu se stává rolníkem, překračuje hranici trhu opačným směrem. Rolník, který sám pravidelně prodává část své úrody a pravidelně nakupuje nářadí či oděvy, se už podílí na tržním hospodářství. Ten, kdo do městečka přichází prodat jen něco málo vajec či slepici, aby získal nepatrnou peněžní částku na zaplacení daní nebo na nákup radlice k pluhu, se hranice trhu pouze dotýká. Zůstává v ohromné mase samozásobitelů. Podomní obchodník, který na ulici nebo po venkově prodává zboží v malém, patří do obchodního světa, kde se počítá a kde existuje strana „dal“ a „má dáti“, i když jeho obchody a počty mohou být skromné. Kdo má krámk, je zcela jasným činitelem tržního hospodářství. Buď prodává, co sám vyrobil, a pak je to obchodující řemeslník; nebo prodává to, co vyrobili druzí, a pak tedy patří mezi obchodníky. Výhodou každý den otevřeného krámk je to, že ke směně může docházet neustále, zatímco trh se koná jen jeden či dva dny v týdnu. Navíc v krámk dochází k výměně spojené s úvěrem, protože majitel obchůdku své zboží získává na úvěr a na úvěr je prodává. Směnu zde provází celý řetězec dluhů a pohledávek.

O něco výš než základní trhy a základní činitelé směny stojí výroční trhy a burzy (ty jsou otevřeny denně, zatímco výroční trhy se konají několik dnů k určitému datu a opět se na tomtéž místě pořádají až za delší dobu). I když výroční trhy obvykle bývají přístupné drobným prodejcům a středně významným obchodníkům, ovládají je – stejně jako burzy – významní kupci, kterým se záhy začalo říkat velkoobchodníci a kteří už v malém vůbec neobchodují.

V prvních kapitolách druhého svazku své knihy, nazvaném *Jak směny probíhají*, jsem dlouze a co možná nejpodrobněji popisoval různé prvky tržního hospodářství. Možná jsem tak činil s příliš velkým zálibením, takže to čtenář nejspíš bude po-

važovat za zdoluhavé. Což však historie nemá být v první řadě popisem, pouhým pozorováním, tříděním bez přílišných předem formulovaných názorů? Vidět a ukázat – to je polovina našeho úkolu. Vidět pokud možno na vlastní oči. Ujišťuji vás totiž, že v Evropě – neříkám ve Spojených státech – není nic snazšího, než ještě dnes vidět na vlastní oči, jak vypadá takový trh v městské ulici nebo starobylý krámk, setkat se s podomním obchodníkem ochotným vylíčit své putování či s výročním trhem nebo nějakou burzou. Jeďte do brazilského vnitrozemí, do Kabylie nebo do černé Afriky, a spatříte dosud živé starobylé trhy. A kromě toho, je-li člověk ochoten číst, existují tisíce dokumentů líčících průběh obchodů v minulosti, existují městské archivy, notářské instrumenty, policejní spisy a líčení cestovatelů, o malířích nemluvě.

Vezměme si např. Benátky. Po návštěvě archivů a muzeí si při procházce tímto pozoruhodně nedotčeným městem můžeme téměř vše, co bylo k vidění v minulosti, rekonstruovat. V Benátkách už nejsou výroční trhy: *la Sensa*, trh konaný ve svátek Nanebevstoupení Páně, je pouť s nejrůznějšími stánky na náměstí svatého Marka, s maskami, hudbou a rituálním sezdáním dóžete s mořem u San Niccolo. Na náměstí svatého Marka se koná několik trhů, zejména trh šperků a neméně vzácných kožešin. Největší podívanou však dnes stejně jako v minulosti nabízí trh na náměstí Rialto proti stejnojmennému mostu a proti *Fondaco dei Tedeschi*, kde je dnes hlavní benátská pošta. Kolem roku 1530 se Pietro Aretino, který měl dům na Canal Grande, těšival pohledem na čluny naložené ovocem a horami melounů plující z ostrovů v laguně do „břicha“ Benátek – neboť dvojitě náměstí Rialta, Rialto Nuovo a Rialto Vecchio, bylo „břichem“ a aktivním centrem všech směn a veškerého drobného i velkého obchodu. Pár kroků od hlučných stánek na náměstí sídlili ve své Loggia z roku 1455, jakési vlastní burze, měšťtí velkoobchodníci. Zde každé dopoledne diskrétně probírali své obchody, námořní pojistky, najímání lodí, kupovali, prodávali, podpisovali smlouvy – navzájem nebo s cizími kupci. Kousek odtud sídlili ve svých uzoučkých úřa-

dovných *banchieri*, kteří dokázali uvedené transakce na místě zaplatit převodem z účtu na účet. Blízko, tam, kde je lze najít i dnes, byla i *Herberia*, zeleninový trh, a *Pescheria*, rybí trh, a o něco dál v bývalé Ca Quarini nedaleko kostela řezníků San Matteo, který byl zničen až v 19. století, *Beccarie*, masný trh.

Trochu víc by nás mátl shon amsterodamské burzy, řekněme tak v 17. století. Myslím však, že dnešní makléř, který by si s potěšením přečetl pozoruhodnou knihu José de la Vegy *Confusión de confusiones* (1688), by se orientoval docela snadno v už složitěm a propracovaném systému prodeje akcií velmi moderním termínovaným či prémiovým způsobem, aniž by je člověk fakticky vlastnil. Se stejnou prohnaností a stejnými triky bychom se setkali v Londýně ve slavných hostincích v Change Alley.

Zanechme však podobných výčtů. Zjednodušeně jsem rozlišoval dvě úrovně tržního hospodářství: jednu nižší – trhy, krámk, podomní obchodníky; a druhou vyšší – výroční trhy a burzy. Moje první otázka tedy zní: Jak nám tyto nástroje směny mohou pomoci alespoň zhruba vysvětlit proměny evropského hospodářství v 15. až 18. století? A druhá otázka: V čem nám mohou na základě podobnosti nebo protikladu osvětlit mechanismy mimoevropského hospodářství, o němž se teprve začínáme něco dozvídat? Na tyto dvě otázky bych rád odpověděl v závěru této přednášky.

IV

Nejprve se podívejme, jak probíhal vývoj na Západě během 15. až 18. století.

15. století zejména po roce 1450 zaznamenalo obecné hospodářské oživení obzvláště ve městech, která se především díky stoupání cen řemeslných výrobků rozvíjejí rychleji než venkov, zatímco ceny zemědělské stagnují nebo klesají. Je nesporné, že hnací silou v té době byly obchůdky řemeslníků nebo ještě spí-

še městské trhy. Právě ty určují pravidla hry. Oživení se tak projevuje u samých základů ekonomického života.

V následujícím století, kdy se vše komplikuje znovu dosaženou rychlostí vývoje (13. a 14. století před černou smrtí byla obdobím jasného zrychlování růstu) a také rozšiřováním atlantického hospodářství, se hnací síla přesunula na úroveň mezinárodních trhů na veletrhy v Antverpách, v Berg-op-Zoom, Frankfurtu, Medině del Campo či v Lyonu, který byl jednu dobu centrem Západu. Později sehrály významnou úlohu tzv. „besançonské“ trhy na vysokém stupni vývoje, které se omezovaly na pohyb peněz a úvěrů a nejméně po čtyřicet let (1579–1621) byly nástrojem nadvlády Janovanů, nesporných pánů mezinárodních měnových toků. Raymond de Roover, který se z vrozené opatrnosti vyhýbal zevšeobecňování, neváhal charakterizovat 16. století jako vrcholné období veletrhů. Rozmach tohoto tak aktivního století nakonec zřejmě vedl k bujení poslední úrovně, jakési nadstavby, a k jejímu šíření, jemuž v té době nahrával přísun drahých kovů z Ameriky a zejména systém obchodování vedoucí k rychlému a masovému oběhu cenných papírů a úvěrů. Toto křehké mistrovské dílo janovských bankéřů se z mnoha nejrůznějších důvodů ve 20. letech 17. století zhroutilo.

Aktivní život 17. století vymaněný z moci Středomoří se rozvíjel v rozsáhlém pásmu podél Atlantického oceánu. Toto století se často považovalo za období ekonomické stagnace nebo ústupu. Mělo by se ale rozlišovat, neboť i když rozmach 16. století je v Itálii i jinde nesporně přerušen, fantastický vzestup Amsterodamu přece jen nelze považovat za známku ekonomického úpadku. V tomto bodě se v každém případě všichni historikové shodují: přetrvávající aktivita se opírá o rozhodující návrat ke zboží, v podstatě k základnímu obchodování, z něhož má největší prospěch Holandsko, jeho loďstvo a amsterodamská burza. Zároveň výroční trhy ustupují burzám, obchodním střediskům, které ve srovnání s výročním trhem představují totéž co obyčejný krám ve srovnání s městským trhem, totiž neustálé obchodování oproti občasným se-

tkáním. To všechno jsou notoricky známé skutečnosti. Nejde však pouze o burzu. Pro lesk Amsterodamu někdy nevidíme jiné, obvyčejnější úspěchy. V 17. století totiž došlo i k masovému rozvoji krámů, což znamená další vítězství nepřerušovaného obchodování. V celé Evropě jejich počet stoupá, takže tvoří hustou síť přerozdělování. Lope de Vega (1607) o Madridu tohoto zlatého věku napsal, že „všechno se změnilo v obchody“.

V 18. století se do rychlého celkového hospodářského rozvoje logicky zapojily všechny nástroje směny: burzy rozšiřují svou činnost, Londýn napodobuje Amsterodam, který se v té době specializuje jako významné středisko mezinárodních půjček, a snaží se jej předstihnout. Těto nebezpečné hry se účastní i Ženeva a Janov, Paříž se probouzí a vydává se stejným směrem, peníze a úvěry se tak pohybují stále volněji z jednoho místa na druhé. V tomto prostředí je přirozené, že veletrhy jsou zatlačovány do pozadí: jejich úkolem bylo podněcovat tradiční obchod např. poskytováním daňových výhod, ale v době snadného obchodování a úvěrů ztrácejí význam. I když však jejich význam v místech, kde dochází k překotnému rozvoji, klesá, dál existují a kvetou v místech, kde ještě přežívá tradiční hospodářství. Výčet veletrhů činných v 18. století je proto seznamem krajů na okraji evropského hospodářství: ve Francii je to oblast výročních trhů v Beaucaire; v Itálii oblast Alp (Bolzano) nebo Mezzogiorno, plus Balkán, Polsko, Rusko a na západě za mořem Nový svět.

* * *

Netřeba podotýkat, že v oné době zvýšené spotřeby a směny základní městské trhy a obchody vzkvétají jako nikdy. Obchody pronikají i na venkov. I podomní obchodníci zvyšují svou činnost. Konečně se rozvíjí to, co anglická historiografie označuje výrazem *private market*, nespádající, na rozdíl od *public market*, pod přísný dohled městské správy. Tento *private market*, který začal po celé Anglii už dávno před 18. stoletím organizovat přímý, často předem sjednaný nákup vlny, obilí, plát-

na apod. u výrobců a zemědělců, znamenal vznik nezávislých a velmi dlouhých obchodních řetězců mimo tradiční pravidla trhu. Tyto řetězce se mohly chovat podle vlastního uvážení a této svobody ostatně bezohledně využívaly. Prosadily se díky své účinnosti, kterou prokázaly zejména při zásobování armád nebo velkých měst. „Břicho“ Londýna či „břicho“ Paříže byly v podstatě revolučním jevem. 18. století zkrátka Evropě přineslo všestranný rozvoj, včetně rozvoje obchodních sítí odporujících pravidlům trhu, které bych nejráději označil jako „protitržní“.

To vše ovšem platí pro Evropu. Dosud jsem mluvil pouze o ní. Ne že bych chtěl všechno vztahovat jen k ní z nějakého příliš pohodlného eurocentrismu. Došlo k tomu prostě proto, že řemeslo dějepisce vzniklo v Evropě a historikové se zaměřovali na vlastní minulost. V posledních desetiletích však dochází ke změně; v Indii, Japonsku či Turecku se systematicky zpracovávají primární prameny a dějiny těchto zemí začínáme poznávat i jinak než prostřednictvím zpráv evropských cestovatelů nebo historických knih. Už o nich víme dost na to, abychom si položili otázku: Jestliže převodní mechanismy obchodu, jak jsem je právě popsal na příkladě Evropy, existují i mimo ni (a ony existují i v Číně, Indii, islámských zemích či Japonsku), lze je použít ke srovnávací analýze? Cílem takovéto analýzy by bylo pokud možno zhruba stanovit pozici mimoevropského světa ve vztahu k Evropě, zjistit, zda prohlubující se propast, která je začala rozdělovat v 19. století, byla patrná už před průmyslovou revolucí a zda Evropa měla náskok před ostatním světem nebo nikoliv.

První zjištění: trhy existují všude, dokonce i ve společnostech na samém začátku vývoje, v černé Africe či indiánských civilizacích. Tím spíše pak ve společnostech strukturovanějších, rozvinutých, které jsou doslova posety základními trhy. S trochou námahy je můžeme vidět na vlastní oči, dosud existují nebo je lze snadno zrekonstruovat. V islámských zemích města zbavila vesnice prakticky všech trhů. Stejně jako v Evropě je prostě pohltila. Největší z městských tržišť se rozkládala

u monumentálních bran měst na území, které v podstatě nepatří k venkovu ani městu a kde se obyvatelé města a venkova setkávají na neutrální půdě. Přímo ve městě se tržiště různých čtvrtí směstnala do úzkých ulic a náměstíček: tam lze koupit čerstvý chléb, některé druhy zboží a na rozdíl od evropských zvyklostí i mnoho hotových jídel: masové kuličky, pečené skopové hlavy, smažené pečivo, koláče. Velkými obchodními centry, představujícími evropský trh, soustředění krámků i tržiště zároveň, jsou *fonduky* a *bazary*, např. *Bezestán* v Istanbulu.

V Indii nás upoutá jedna zvláštnost: neexistuje tam vesnice, která by neměla vlastní trh, neboť dávky odváděné vesnicí v naturálních je nutně transformovat prostřednictvím banjánského obchodníka v dávky peněžní určené Velkému Mughalovi nebo šlechticům z jeho družiny. Máme tuto záplavu vesnických tržišť v Indii považovat za nedostatek vlivu měst, nebo naopak máme usoudit, že banjánští obchodníci provozují jakýsi *private market* tím, že skupují produkci přímo u pramene, ve vesnici?

Nejpodivuhodnější síť základních trhů existovala bezesporu v Číně, kde vycházela z téměř matematicky přesného geografického uspořádání. Představte si městečko nebo městys. Na čistý papír vyznačte bod. Kolem tohoto bodu se rozkládá šest až deset vesnic do vzdálenosti umožňující vesničanům zajít do městečka a zase zpátky v průběhu jediného dne. Tento geometrický celek (bod uprostřed deseti jiných bodů), který bychom ve Francii nazvali kanton, je spádová oblast trhu jednoho malého městečka. V praxi se tento trh dělí do různých ulic a náměstí městečka, soustřeďuje se kolem krámků překupníků, lichvářů, veřejných písářů, obchodníků s potravinami, čajoven a vináren. W. Skinner správně říká, že základní jednotkou čínského venkova není vesnice, nýbrž území kantonu. Bez neshody si lze také představit, že městečka se zase soustřeďují kolem velkého města, které v příhodné vzdálenosti obklopují a zásobují a jehož prostřednictvím jsou napojeny na dálkový obchod se zbožím, které se v kraji nevyrábí. O tom, že tohle všechno tvoří jeden systém, jasně svědčí skutečnost, že

kalendářní rozpis trhů v jednotlivých městečkách i ve velkém městě je stanoven tak, aby se vzájemně nepřekrývaly. Od městečka k městečku putují neustále z trhu na trh podomní obchodníci a řemeslníci, protože v Číně je krámek řemeslníka přenosný, jeho služby si najímáte na trhu a holič nebo kovář pak přijde svou práci vykonat k vám domů. Celá Čína byla zkrátka protkána a oživována řetězci pravidelně konaných, navzájem provázaných a přísně sledovaných trhů.

Existovala zde i spousta podomních obchodníků a řemeslníků, ale vyšší převody v podobě výročních trhů a burz chybí. Několik výročních trhů sice existovalo, ale pouze okrajově, na hranicích s Mongolskem nebo v Kantonu, pro cizí kupce, které bylo možné tímto způsobem kontrolovat.

Musíme si tedy vybrat: buď se vláda stavěla proti těmto vyšším formám obchodování, nebo vlásečnicový oběhový systém základních trhů čínskému hospodářství stačil – tepny a žíly zřejmě nepotřeboval. Z jednoho z těchto dvou důvodů (možná z obou zároveň) byl obchod v Číně držen zkrátka a v další přednášce uvidíme, jak nesmírně to bránilo rozvinutí čínského kapitalismu.

Vyšší úrovně obchodu se lépe profilovaly v Japonsku, kde existovala dokonale uspořádaná síť velkoobchodníků. Profiluje se lépe i na Malajském souostroví, starobylé obchodní křižovatce, která má své pravidelné veletrhy a burzy, pokud tak označujeme stejně jako v Evropě 15.–16. století i později každodenní setkávání velkoobchodníků z daného místa. V Bantamu na Jávě, který byl dlouho nejaktivnějším městem ostrova dokonce i po založení Batávie v roce 1619, se obchodníci každý den scházeli na jednom z náměstí v hodinu, kdy končival trh.

Indie je typickou zemí výročních trhů, v daném případě rozsáhlých setkání obchodních a zároveň náboženských, neboť se většinou konaly na poutních místech. Tato obrovská shromáždění hýbala celým poloostrovem. Jejich všudypřítomnost a význam můžeme obdivovat; nebyly však znakem tradičního hospodářství, svým způsobem obráceného k minulosti?

Naopak v islámském světě výroční trhy sice existovaly, ale nebyly ani tak početné, ani tak velké jako v Indii. Výjimky jako výroční trhy v Mekce jen potvrzují pravidlo. Nadmíru rozvinutá a dynamická muslimská města totiž vlastnila mechanismy a nástroje vyšší úrovně obchodování. Směnky tam obíhaly stejně běžně jako v Indii a jejich používání bylo na stejné úrovni jako přímé používání hotovosti. Muslimská města byla spojena celou sítí úvěrů s Dálným východem. Anglický cestovatel, vracející se z Indie v roce 1759, při cestě z Basry do Cařihradu nechtěl nechat své peníze u East India Company v Suratu, proto vyplatil 2 000 piastrů v hotovosti bankéři v Basře, který mu předal dopis sepsaný v „*lingua franca*“ pro bankéře v Aleppu. Teoreticky z toho měl mít nějaký zisk, ale nezískal tolik, kolik doufal. Nikdo nevydělává pokaždé.

Porovnáme-li zkrátka evropské hospodářství s hospodářstvím ostatního světa, zdá se, že za svůj náskok vděčí převaze svých nástrojů a institucí: burzám a různým formám úvěru. Všechny obchodní mechanismy a triky však bez výjimky existovaly i mimo Evropu, i když na různé úrovni a v různé míře, a lze vypožorovat určitou hierarchii: téměř nejvyšší úrovně dosáhlo Japonsko, možná i Malajské souostroví a islámské země; jistě i Indie se svou sítí úvěrů rozvinutou díky banjánským obchodníkům, peněžním půjčkám na odvážné podnikání a námořním pojistkám; na nižší úrovni pak je Čína, navyklá vystačit si sama, a nakonec těsně za ní tisíce dosud primitivních hospodářství.

Roztřídění jednotlivých světových hospodářství má určitý význam. V následující kapitole, kde se pokusím zhodnotit, jakou pozici zaujímá tržní hospodářství a kapitalismus, budu mít tuto hierarchii na paměti. Můj rozbor může totiž k něčemu vést jen se zřetelem k uvedenému vertikálnímu seřazení. Tržní hospodářství rozestřelo své síť nad obrovskou masou každodenního materiálního života. A kapitalismus obvykle prosperoval až nad vlastním tržním hospodářstvím. Dalo by se říci, že hospodářství celého světa vytváří jakousi plastickou mapu.